

Зміст

ВСТУПНЕ СЛОВО	9
Іван Франко	
Рубіж століття: звільнення від ілюзій	11
Чи був Іван Франко «непримиренним антимодерністом»?	21
Леся Українка	
«Мені сором, що ми такі невільні...» <i>Drang und Sturm Лесі Українки: віденські епізоди 1891 року</i>	34
«О, не забуду я тих днів на чужині...» <i>Леся Українка: рік у Болгарії</i> ..	42
Олтар серед руїн: драма «Руфін і Прісцілла» як антиутопія	51
Кров та іржа. <i>Контрасти в драмі «Боярня»</i>	69
Михайло Коцюбинський	
Кримські хроніки Михайла Коцюбинського	77
Утомлений людьми, зцілений сонцем.	
<i>Історія новели Михайла Коцюбинського «Intermezzo»</i>	85
Володимир Винниченко	
Тінь Заратустри. <i>Ніциєанський слід у творчості В. Винниченка</i>	91
Винниченко і Скоропадський. <i>Подвійна гра і тягар булави</i>	105
Винниченко і Сталін. <i>Монолог, який так і не став діалогом</i>	116
Максим Рильський	
Поет у лещатах «народної держави». <i>Максим Рильський:</i>	
драма 1930–1940-х років	125
Естафетна паличка «вельможних, але ласкавих чужоземців».	
<i>Рильський i Зеров vs Паустовський i Еренбург</i>	149
Павло Тичина	
Кларнет і дудка. <i>Історія генія, який відмовився від свободи</i>	157
Микола Хвильовий	
Два банти Хвильового. <i>Драма роздвоєності,</i>	
що завершилася самогубством	167
«Тітка казала мені: “Ти пахнеш КOLEЮ”».	
<i>Розмова з донькою Миколи Хвильового</i>	177
Володимир Сосюра	
«Бо помиляється й народ...» Як у поемі Володимира Сосюри «Мазепа» змагалися «єретик» і «внутрішній цензор»	182
Микола Куліш	
«Блакитні і червоні мрії мої». <i>Микола Куліш і його «співрозмовники»</i>	189

Євген Маланюк

- «Ми боремося з московською нацією...» Євген Маланюк у таборах
для інтернованих: 1920–1923 pp. 197
«Сивий Марс козацького Риму». Мазепіана Євгена Маланюка 205

Юрій Яновський

- «Морські вовки» в степах України. Чому неоромантик
Юрій Яновський став соцреалістом? 214

Микола Бажан

- Панцир для Гамлета. Дороги і роздоріжжя Миколи Бажана 222
«Один из активнейших участников раскола русского отряда...»
Приховані сторінки біографії Миколи Бажана 232
Український Гамлет в Італії. Контрасти слова Миколи Бажана 237
«По згарищу підем удвох...» Поема Миколи Бажана «Дебора»:
«складна дактилоскопія життя» 247

Олександр Довженко

- «Вже я не Довженко, а чорт...» Історія однієї дружби 258
Сергій Тримбач: «Довженкові здавалось, що настав час
нових титанів...» 274

Григорій Костюк

- Від Боришпільців до Нью-Йорка: одіссея Григорія Костюка: 283
Дайош активний романтизм!
Григорій Костюк – критик: 1927–1952 pp. 296
Григорій Костюк: півстоліття у США (1952–2002 pp.) 310

Богдан Романенчук

- Літературна Україна у Філадельфії. Про «заокеанський» журнал
із ностальгійною назвою «Київ» 319

Леонід Первомайський

- Чому Єжи Гедройць не став друкувати в журналі «Kultura»
роман Леоніда Первомайського «Дикий мед»? 327

Павло Загребельний

- Тисячолітній Загребельний. Сторінки спогадів і подорожні
нотатки з «малої батьківщини» письменника 341
Майстер і князь. Над сторінками роману Павла
Загребельного «Диво» 356
«Замкнене коло історії – ось це я мав на увазі».
Розмова з автором роману «Диво» 367

Ліна Костенко

Самотність на верхів'ях. Поезія Ліни Костенко в часи «відлиги» і «заморозків	376
Богдан Хмельницький. Катарсис. Історичний роман у віршах <i>«Берестечко»</i>	394
Небо Марусі Чурай. Ліна Костенко як неоромантик	407
Хто ми? Поема «Скіфська одіссея»: полеміка з Олександром Блоком	415
Ліна Костенко: вітер з Італії	422

Роман Іваничук

Балада про мальви. Феномен яничарства у версії Романа Іваничука	129
---	-----

Іван Драч

Іван Драч: «Дуже мені подобається все сонячне...» Розмова з поетом в останній день каденції Верховної Ради України першого скликання	435
---	-----

Іван Дзюба

Шляхом Галілея. Альтернативи Івана Дзюби	444
«Я не тільки шістдесятник...» Розмова з Іваном Дзюбою за кілька днів до його 80-річчя	452

Анатолій Макаров

Реставратор утраченого часу	459
Анатолій Макаров: «Квіти приносять на базар на один день, потім вони в'януть...»	467

Григорій Тютюнник

В облозі. Як нонконформізм став чинником сили творчого «Я» Григорія Тютюнника	472
--	-----

Борис Мозолевський

«Край Скіфії душа моя стояла...» Золота пектораль Бориса Мозолевського, археолога й поета	479
--	-----

Леонід Кисельов

«Все на світі тільки песня на українському языку....» Леонід Кисельов: життя на краю безодні	485
---	-----

Юрій Андрухович

Втеча до свободи. Літературний дебют Юрія Андруховича	493
---	-----

ДОДАТОК

100 кращих творів української літератури XX століття	504
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	508

Вступне слово

ХХ століття з його літературною історією не дає спокою. Можливо, тому, що я в ньому й сам був присутній протягом цілих 46-ти років? Від кінця 1960-х стежив за книжковими новинками, згодом – відгукувався на прочитане рецензіями й статтями. Проте багато імен, творів українських письменників залишалося за сімома замками. Відкривати їх довелося із прикrim запізненням, починаючи з другої половини 1980-х (ліберальна горбачовська «перестройка»!) й аж дотепер. Нове знання прибувало з двох джерел: одне – література українського зарубіжжя, друге – «заховане» письменство ХХ століття уересерівської доби.

Ландшафт змінювався на очах. Поставало питання про новий канон. З'явилася навіть бажання запропонувати свій суб'єктивний список ста кращих творів української літератури ХХ ст. – проза, поезія, драматургія, нон-фікшн (див. додаток). Укладений він за принципом: один автор – один твір; мова – українська. Критерії? Передусім – художня привабливість, свіжість. Брався до уваги й резонанс твору, хай навіть з тих пір і минуло чимало часу. Намагався зважати я також на значення роману, повісті, драми, поетичної збірки в творчості як «окремо взятого» письменника, так і літератури в цілому. Смію думати, до списку потрапило те, що з роками не «постаріло».

Книжка, яку ви зараз тримаєте в руках, до певної міри пов'язана з цим моїм персональним «каноном». Але тільки до певної міри. До того ж, я аж ніяк не претендував на те, щоб писати *історію* української літератури ХХ століття. Це не «кіноплівка», це свого роду «слайди». Сподіваюся, вони також маю право на життя і можуть допомогти зацікавленим читачам зорієнтуватися в лабіrintах часу, що проминув.

Готуючи матеріали до видання, я не без подиву зауважив, що маю хоч і невеличку, проте цінну колекцію голосів своїх співрозмовників, себто – інтерв'ю, що їх у різні роки брав у Павла Загребельного, Івана Драча, Івана Дзюби, Анатолія Макарова, Сергія Тримбача, Леоніда Новиченка, Василя Фащенка, Григорія Нудьги, Віктора Коптілова, Михайліни Коцюбинської, В'ячеслава Брюховецького, Юрія Барабаша, Василя Шкляра, Галини Пагутяк... Частину з них включено до складу книжки. Живі свідчення письменників мають доповнити міркування критика про їхню творчість.

А зустріч і розмова з доно́скою Миколи Хвильового Іраїдою Кривич (2009 рік) була просто шоком! Мовби якась фантастична машина часу перенесла мене тоді у вир історії, про яку досі знав хіба що з прочитаних книг...

Я свідомий того, що назва книжки зобов'язлива і що «ландшафт» представлено в ній дуже вибірково. І все ж – нехай цього разу буде 50 «слайдів». Згодом, сподіваюся, буде більше.

Мені хотілося, щоб читати книжку можна було з будь-якої її частини. Адже що не кажи, а в часи панування соцмереж характер читацького сприймання суттєво змінився. Воно стало «блогівським». І на те немає ради. Залишається сподіватися, що зі «слайдів» все одно можна викласти певну картину. Що різні частини книжки таки чіпляються одна за одну, утворюючи мозаїку. А щоб її композиція була повнішою, я ладен ту мозаїку доповнювати.

Хотілося адресувати свої «слайди» не тільки філологічній аудиторії. Адже книги, написані в ХХ столітті, продовжують жити активним життям, їх читають не лише історики письменства.

Що ж до списку зі ста кращих творів української літератури ХХ століття, то він у нашій подорожі просто слугуватиме орієнтиром. Навігатором, як сказали б автомобілісти, що вирушають у далеку дорогу.

Лютий 2019 року. Київ – Стеблів.

Іван ФРАНКО

Рубіж століття: звільнення від ілюзій

Іван Франко: полюси життя
(1881, 1903)

«Я чую себе насамперед русином, а потім радикалом».

З листа Івана Франка до Михайла Павлика, січень 1900 року.

Елізіум чи казарма?

Зазирати за межі теперішнього часу можна по-різному. Є іраціональні способи пізнання майбутнього, на які завжди буде масовий попит: таємнича магія видінь і відчувань новітніх Нострадамусів нестремно вабить можливістю «побачити» те, що буде завтра, колись. А ось у випадку з Іваном Франком доводиться говорити передусім про можливості «здисциплінованого розуму» (так висловився про особливості його інтелекту Євген Маланюк). Прогнози цього мислителя випливали з його аналітики, що спиралася на логічні аргументи. Якщо Леся Українка володіла даром Кассандри, трагічної пророчиці, якій екстрасенсорна «сила чарівна» фантазії не раз малювала перед її внутрішнім зором зловісні картини майбутнього, то у Франкових «пророкуваннях», схоже, небагато містики. Зрозуміти завтрашній день людського буття йому допомагало «углибання» в суть явищ та ідей. Він бачив їх у динаміці, а це означає, що його цікавив не лише їхній теперішній стан, а й розвиток, перспектива.

У вагітному соціалізмом XIX столітті проектування будущини було мало не лихоманкою. Молодий Іван Франко також захоплювався соціалістичними ідеями, які орієнтували свідомість на «світле майбутнє». Саме «за соціалізм» його, духовного учня Михайла Драгоманова, арештовували і судили (вперше це сталося 1877 року). Проте Франкова інтелектуальна біографія засвідчує його разочарування світоглядну еволюцією.

Минув час – і автор «Каменярів» став жорстким критиком соціал-демократичних доктрин. Причому його критика мала прогностичний ефект, адже йшлося про доктрини, що претендували на те, аби вже в найближчому історичному часі стати сценаріями єщасливлення людства.

ХХ століття давно позаду, тож Франкові думки тепер можна проектувати на історію, що відбулася. Маю на увазі передусім праці, написані на прикінці XIX – на початку ХХ століття: «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), «Поза межами можливого» (1900), «Що таке поступ?» (1903), «До історії соціалістичного руху» (1904). У радянський час їх приховували від читацької аудиторії, оскільки «революціонер-демократ» Іван Франко поставав у них зовсім не таким, яким його показувало «марксистсько-лєнінське» франкознавство. Уявити тільки: Франко критикував Маркса й Енгельса! Взявшись за реалізацію їхніх ідей, доводив він, можна потрапити не в рай, а в казарму.

Серед ілюзій молодості, від яких Франко згодом звільнився, була віра в те, що вирішення політичних завдань (zmіна суспільного устрою) мало не автоматично зніме з порядку денного й національні проблеми. Головне – соціалізм, а все інше розв'яжеться саме по собі – таким було поширене уявлення в колах молодих соціалістів другої половини 1870-х років. Озираючись на той час, Франко писав, по суті, й про свої невіртувані сподівання: «Під впливом непереварених соціалістичних теорій одна частина найгарячішої і найздібнішої молодіжі доходила до повної негації всякої народності (національності. – В. П.), до погляду, що в Елізіумі будущого, недалекого (як тоді вірили) соціалістичного раю потонуть усі національні парткуляризми і що загалом розв'язання економічних питань безмірно важніше від усіх інших. /... / В кругах української молодіжі – та й не тільки молодіжі – панувало переконання, що розвій іде до зливання народностей докупи і що плекання якоїсь національної окремішості, то регрес»¹.

Про «Елізіум недалекого соціалістичного раю» зрілий Франко писав з іронією: у 1901 році він уже добре уявляв, що то за Елізіум. І якби машина часу могла перенести «круги української молодіжі», про які він згадує, рівно на 100 років перед, себто в другу половину ХХ століття, то виявилось б, що «уповані» тієї «молодіжі» на «зливання народностей» перейняла верхівка КПРС, яка майже тими самими словами заклинала: з розвитком соціалізму відбудуватиметься процес «злиття націй»! І комуністична машина робила все для того «злиття»: уніфікувала, асимілювала, боролася з «буржуазним націоналізмом», розчиняла все, що не російське, в російському...

1 Франко І. З остатніх десятиліть XIX віку //Франко І. Зібр. тв. У 50 т. – Т. 41. – К., 1984. – С. 472.

Франкові така сумна перспектива була зрозумілою. Тому він рішуче виступив проти «общерусизму», який відбирає в українців кращі молоді сили і кидав їх у горнило загальноросійської політичної боротьби. Згадавши імена Желябова й Кибальчича, що, так само як і «сотки інших українців», «пішли /... / на боротьбу за всеросійську революцію», він зрештою пожалкував: «Якби ті люди були зумілі віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбивих думках, якими вони були пройняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам'ять у ряді наших найліпших борців і – справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і, може, зовсім іншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!»¹.

Франкова стаття викликала полеміку «між своїми»: розлогою реплікою «Не так тій вороги, як добрії люди» на неї відреагувала Леся Українка. Торкнувшись теми «Желябових і Кибальчичів», вона зауважила, що боротьба за «політичну волю» є «неодмінною умовою» національного визволення². Виходило знову-таки «за Драгомановим»: головне – повалити старий політичний устрій і запровадити новий, соціалістичний... Іван Франко вважав, що так мислять «українські радикали, які признавали себе в першій лінії соціалістами, а тільки в другій – українцями»³.

Нагадаю: йдеться про 1897 рік. Хронологія тут важлива, оскільки й Українка також змінювалася, причому саме у Франків бік! Її захоплення соціалістичними ідеями зміняться кассандринськими візіями ХХ століття: 1907-го вона напише драму «Руфін і Прісцілла», чи не першу європейську антиутопію, перейняту тривожними застереженнями стосовно того ж таки «Елізіуму соціалістичного раю». У ній виразно відчувається національний біль поетеси, її передчуття того, що зрештою й станеться з Україною в часи «розстріляного Відродження».

Так ось: уже наприкінці 1890-х Франко чітко усвідомлював, що національна проблематика самодостатня і що її не варто ставити в залежність від наслідків «класової боротьби». Історія СРСР, що завершилася крахом «червоної імперії», підтвердила його правоту. Ті, хто проповідував «злиття націй», зазнали жорстокої поразки. Мимоволі пригадується останнє інтерв'ю першого і единственного президента СРСР Михаїла Горбачова, яке він дав невдовзі після прийняття відомих Біловезьких угод грудня 1991 року. На запитання молоденького журналіста Діми Діброва, який

¹ Див.: Франко І. Мозаїка. – Львів, 2001. – С. 229.

² Там само. – С. 232.

³ Там само. – С. 220.

тільки-но приїхав із провінції завойовувати Москву: «Що ви вважаєте своєю головною помилкою?» – Горбачов відповів так: «Мы недооценили значення национального вопроса». Характерне зізнання! Комуністи завжди вважали (вслід за Маркском та Енгельсом), що «у пролетариата нет отечества». А виявилося, що е! Для того щоб зрозуміти це раніше, потрібно було читати Івана Франка (та й Михайла Драгоманова також).

«Нове євангеліє»

У статтях, написаних на рубежі століття, Іван Франко не раз піддавав критичному аналізові головні постулати марксизму. Спираючись на широкий спектр європейської політичної думки першої половини XIX століття, він демонстрував історію ідей, їхнє визрівання та зіткнення й доходив висновку, що «для сучасних і дальших поколінь буде добре, коли буде розбита легенда про їх (Маркса й Енгельса. – В. П.) месіанство і непомильність, про те, що вони майже з нічого створили «науковий соціалізм» і дали в своїх писаннях нову об'яву, нове євангеліє робочому народові всього світу». Франко навів безліч прикладів, які свідчили, що автори «нового євангелія» «черпали свої ідеї» не з повітря, а з праць передників і «переробляли їх відповідно до складу свого ума для людей свого часу»¹.

Проте річ не тільки в запереченні «месіанства», а й у застереженні щодо небезпеки «партійної залості й фанатизму». Франко як у воду дивився: згодом, коли «науковий соціалізм» стане в СРСР політичною практикою, хід подій остаточно переконає, що марксизм-ленінізм справді перетворився на «нову релігію», за найменше порушення догматів якої можна втратити голову.

Власне, Франків критичний аналіз цінний саме застереженнями, адресованими «дальшим поколінням». Незгоду в нього викликав економічний фаталізм, що виплив із закону концентрації капіталу. Думку про неминучість «щасливої будучини», яку начебто «приготовляє для нас» цей закон, Іван Франко вважав ілюзією, роль економічних чинників в історії – перебільшеною. В економічному фаталізмі він вбачав недооцінку духовних чинників, штучне культивування ролі мас і відповідно применшення ролі й значення особистості, індивідуального «Я».

Проте найбільшої критики з його боку зазнала ідея «всевладства держави», яка начебто й мала стати гарантам справедливості в грандіозному соціалістичному розподільніку. Його діагностика не може не вразити бездоганною точністю: у статті «Що таке поступ?» (1903) Франко, по

¹ Див. статті І.Франка «Соціалізм і соціал-демократизм» та «До історії соціалістичного руху» (Франко І. Мозаїка. – С. 370-423).

суті, передбачив моторошні сценарії ХХ століття. Не знаю, чи був іще в Європі початку 1900-х років мислитель, який би так яскраво змалював суспільство, уражене тоталітаризмом. Судіть самі: «Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник, – прогнозував Іван Франко. – Але є й у тім погляді деякі гачки, що будуть поважні сумніви. Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшеним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свободних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвовою духововою муштрвою, казенною. Люди б виростали і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою.

А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках кермо тієї держави? Того соціал-демократи не говорять виразно, та й в усякім разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну владь над життям і долею міліонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда – нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була б всевладність керманичів – усе одно чи родовитих, чи вибраних – над міліонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену владь хоч би лише на короткий час, як легко могли б ті керманичі захопити її назавсіді!»¹,

Як точно «прочитав» Іван Франко майбутнє! Деспотизм замість свободи, закабалення замість соціальної справедливості, тюрма замість раю... Джордж Орвел писав 1948 року свою широко відому антиутопію «1984», маючи перед очима досвід соціалізму по-сталінськи, Франко ж спирався лише на аргументи власного «здисциплінованого розуму». І його висновки були підтвердженні ходом самої історії; зрештою, драматичним досвідом не тільки СРСР, а й усіх країн «соціалістичного тaborу».

Італійське intermezzo 1904 року

А тепер зупинімось над тією сторінкою у біографії Івана Франка, яка стосується його подорожі до Італії, короткого весняного intermezzo 1904 року, що залишило слід і в творчості поета. У листі до Агатангела Кримського, написаному одразу після повернення до Львова, Франко про ту свою мандрівку згадав скупо, одним реченням: «Я отсе несподівано для себе самого по зборах Наукового товариства ім. Шевченка відбув з проф.

¹ Франко І. Що таке поступ? //Франко І. Зібр. тв. У 50 т. – Т.45. – К., 1986. – С.341.